

Citation:

M.E.H.N. Mout, Levensbericht J.V. Polisensky, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2002, Amsterdam, pp. 65-72

Herdenking door M.E.H.N. Mout

Josef Vincenc Polišenský

16 december 1915 – 11 januari 2001

Josef Vincenc Polišenský

De politieke ontwikkelingen direct na de Tsjechoslowaakse ‘Fluwelen Revolutie’ ontlokten de historicus Josef Polišenský in 1990 de uitspraak, dat hij tot dan toe met ieder regiem in zijn land overhoop had gelegen en dat dat in de toekomst wel zo zou blijven. Zoals zo vaak bij hem lag de ironie er dik bovenop. Desondanks school er een kern van waarheid in. Zijn leven als geleerde was diep getekend door de lotgevallen waaraan zijn vaderland gedurende de twintigste eeuw had blootgestaan. Daarbij had hij steeds gepoogd een onafhankelijke koers te varen – voor zover dat mogelijk was. De klippen waarop hij en zijn generatiegenoten konden stranden waren, na het verraad in 1938 zijn land te München aangedaan, immers bijzonder gevaarlijk: een veelbelovend begonnen loopbaan kon gemakkelijk eindigen in een concentratiekamp of gevangenis, in dwangarbeid of ballingschap. Bij het lezen van een postuum geëditeerde versie van zijn memoires, *Historicus in een veranderende wereld* (*Historik v měnícím se světě*, Praag 2001) stuit men steeds weer op namen van Polišenský’s vrienden en kennissen die tussen 1939 en 1989 ten onder zijn gegaan.

Josef Polišenský wordt algemeen beschouwd als een der vooraanstaande historici van zijn land. Ook op hoge leeftijd is hij nog actief gebleven: een week voor zijn vijfentachtigste verjaardag, in december 2000, gaf hij nog een openbare lezing in het Praagse Nationale Museum, hij werkte aan zijn nieuwe boek over de rol van Denemarken in de Dertigjarige Oorlog en hij plande nog verscheidene buitenlandse reizen. Vanwege zijn steeds slechter wordende gezichtsvermogen was hij bij al deze activiteiten in de loop der jaren wel meer en meer afhankelijk geworden van hulp, hem geboden door familieleden en vrienden. Het lag echter niet in zijn aard zijn werk ooit op te geven. Integendeel, de beoefening van de moderne geschiedenis, in het bijzonder de Tsjechische van de zestiende tot en met de negentiende eeuw, was zijn lust en zijn leven. Het oeuvre dat hij nalaat is dan ook immens. Zijn kennis van de Tsjechische en Slowaakse archieven was ongeëvenaard en als leermeester van hele generaties historici en archivariissen was hij geliefd vanwege zijn grote bereidheid zijn kennis en ervaring met hen te delen.

Dit leven begon in Prostějov, een stadje niet ver van Olomouc, waar Polišenský geboren werd als oudste zoon van een houtvester. Zijn geboorteland Moravië maakte nog deel uit van het Habsburgse Rijk en de Eerste Wereldoorlog woedde. Zijn vader hield aan zijn verblijf in de loopgraven een zware hartkwaal over en zou reeds op drieënvijftigjarige leeftijd sterven. Bij tijd en wijle had hij moeite zijn gezin – er volgden nog twee kinderen – te onderhouden. Polišenský bleek al snel een leergierige scholier te zijn die geen enkel probleem had met de leerstof die het uitstekende atheneum (‘Realgymnasium’) van Prostějov te bieden had. Na het eindexamen in 1933, zo schrijft hij in zijn memoires, was het besluit tot een vervolgopleiding gauw genomen. Omdat hij geen eindexamen in Latijn had gedaan, kon hij niet naar de universiteit. Techniek trok hem niet en zijn geheime liefde zou, zo hoorde hij, in Praag aan de hogere handelsschool gaan studeren. Op naar Praag dus,

waar hij na een jaar de handelsschool toch voor de universiteit verwisselde, uiteraard na staatsexamen Latijn te hebben gedaan.

Zijn studietijd tussen 1934 en 1940 was tot berstens toe gevuld, niet alleen met het opdoen van kennis, maar ook met een druk verenigingsleven en het verdienen van zijn onderhoud, onder andere als bibliothecaris en leraar. Hij studeerde geschiedenis en Engels, maar volgde ook colleges Spaans en wat niet al: talen leren ging hem trouwens gemakkelijk af. In 1938 werd hij naar Genève gezonden om daar deel te nemen aan een zomerschool voor internationale betrekkingen. Hij volgde ook nog een eenjarige opleiding tot bibliothecaris, verkreeg lesbevoegdheid voor het gymnasium en zou gedurende de jaren 1938-1940 bovendien aan de hogere archiefschool studeren. Geen wonder dat zo'n actieve en begaafde student opviel bij zijn professoren. Later zou hij verklaren dat hij de historicus Josef Šusta als zijn belangrijkste leermeester beschouwde, ook al had hij meer persoonlijk contact met andere professoren. Belangrijk voor hem was en bleef bijvoorbeeld de anglist Vilém Mathesius, die hij behulpzaam was bij het uitgeven van een sindsdien befaamd gebleven bundel artikelen over de bijdrage van Tsjechen aan de cultuurgeschiedenis door de eeuwen heen (*Wat gaven onze landen, Europa en de mensheid; Co daly naše země Europě a lidstvu*, Praag 1939). De titel van die bundel moest na München veranderd worden: 'Tsjechoslowakije' werd vervangen door 'ons land'. Verschillende auteurs, die het nieuwe regiem van de zogenaamde Tweede Republiek onwelgevallig waren, werden voorzien van buitenlands klinkende schuilnamen. Zo kreeg de student Polišíenský als het ware aanschouwelijk onderwijs in het vak 'overleven in een moeilijke tijd'. Bij Mathesius schreef Polišíenský zijn dissertatie over 'amateurgeschiedschrijving als literair genre in de West-Europese literatuur'. Zijn interesse voor historiografie, in het bijzonder in West-Europa, zou blijvend zijn.

Hij werd echter pas in de zomer van 1945 met het doctoraat bekleed. Tussen zijn eerste en laatste examen voor die graad lag de ondergang van Tsjechoslowakije, de Duitse bezetting en de Tweede Wereldoorlog. Politiek stond Polišíenský in zijn studententijd links, dichtbij de sociaaldemocraten, terwijl de historici over het algemeen meer naar rechts neigden of zich apolitek trachtten op te stellen. Zo nam hij deel aan allerlei activiteiten ten bate van de republikeinse partij in de Spaanse Burgeroorlog. Op de beruchte datum 17 november 1939, toen 'Reichsprotector' Von Neurath als reactie op studentendemonstraties in de vroege ochtend ongeveer twaalfhonderd studenten liet oppakken, vervolgens negen van hen liet executeren, de rest naar concentratiekampen zond en de Tsjechische universiteiten en hogescholen van het Protectoraat sloot, ontsprong Polišíenský ternauwernood de dans. Hij woonde nog in een studentenhuus en werd aanvankelijk ook opgepakt, maar kon bewijzen dat hij als leraar aan een meisjesatheneum werkzaam was en dus niet meer als student kon gelden. De Gestapo liet hem gaan. De volgende jaren bracht hij inderdaad door als leraar op verschillende middelbare scholen. Inmiddels was hij

getrouwd (1939) met een juriste, die hem twee kinderen zou schenken. Uit zijn memoires blijkt niet dat hij, zoals veel van zijn leeftijdgenoten wel overkwam, als dwangarbeider naar Duitsland is gestuurd. Zo overleefde hij bezetting en oorlog zonder al te veel problemen. In de meidagen van 1945 speelde hij een rol bij het wederom in bezit nemen van de gebouwen van de in 1939 door de bezetter gesloten letterenfaculteit van de Praagse Karelsuniversiteit en vervolgens bij de heropening van die faculteit.

Spoedig werd hij daar aangesteld als medewerker. Hij stortte zich op het geven van onderwijs aan vooral jongerejaars en op bestuurlijke en organisatorische werkzaamheden, maar vond toch nog tijd om zelf te publiceren en zijn tweede dissertatie ter verwerving van de 'venia legendi' aan te vatten. Deze zou handelen over de houding van de Engelsen tegenover Bohemen tijdens de zogenaamde Boheemse Opstand (1618-1620), de eerste fase van de Dertigjarige Oorlog. Tot zijn vreugde kreeg Poliškenský een onderzoeksbeurs om het jaar 1945-1946 in Engeland door te brengen. Het Public Record Office bleek rijke bronnen voor zijn voorgenomen boek te bevatten, maar misschien was het nog wel van groter belang dat hij te Londen en Oxford kennismaakte met een reeks vakgenoten wier werk hem interesseerde en soms ook inspireerde. Daaronder waren befaamde kenners van Midden-Europa als R.W. Seton-Watson en marxistische historici als Christopher Hill. Ongetwijfeld hebben zij ook invloed uitgeoefend op het ontstaan van het boek *Engeland en de slag op de Witte Berg (Anglie a Bílá Hora, 1949)*, waarmee Poliškenský in 1947 de 'venia legendi' verwierf. In dit werk wordt de overeenkomst van München (1938) uiteraard niet genoemd. Het handelt immers over de Boheemse Opstand in de zeventiende eeuw. Maar onderhuids is 'München' wel degelijk present. De auteur beschreef namelijk gedetailleerd hoe de Engelse politici de Boheemse opstandelingen aanvankelijk hadden gesteund, maar vervolgens toch hadden laten vallen terwijl de Engelse publieke opinie steeds op de hand van de Bohemers was geweest. De parallellen met 1938 waren duidelijk voor wie er gevoelig voor was. Bovendien schetste Poliškenský de Boheemse Opstand als het eerste bedrijf van een titanengevecht tussen twee ideologisch geheel verschillende kampen, het katholieke en het protestantse. Ook in deze interpretatie trilde de geschiedenis van de eigen tijd mee, met haar strijd tussen fascist en antifascist.

Aan de Praagse Karelsuniversiteit en lange tijd tevens aan de universiteit van Olomouc ontwikkelde hij intussen vol ijver en inzet zijn niet geringe pedagogische talenten. De gevolgen van de communistische machtsgreep (1948) werden Poliškenský pas goed duidelijk toen hij na de zomer van dat jaar terugkeerde van de door Harvard georganiseerde zomerschool te Salzburg. Met andere sociaaldemocratisch gezinde collega's werd hij opgenomen in de Tsjechoslowaakse communistische partij. In de volgende jaren wist hij naar eigen zeggen partijbijeenkomsten en dergelijke steeds handig te ontwijken, dankzij het feit dat hij aan twee universiteiten

verbonden was. In betrekkelijke rust kon hij verder bouwen aan zijn wetenschappelijke loopbaan, die in 1957 werd bekroond door zijn benoeming tot hoogleraar in de algemene geschiedenis aan de Karelsuniversiteit. Politieke moeilijkheden bleven hem echter niet bespaard. De campagne in de Sovjet-Unie tegen 'liberale' en 'neopositivistische' geschiedschrijvers kreeg in de late jaren vijftig navolging in Tsjechoslowakije. Poliškenský werd beschuldigd van een te weinig kritische houding tegenover de westerse geschiedschrijving. Hij moest nu boeten voor zijn inspanningen de contacten met buitenlandse collega's aan te houden en voor het feit dat hij een zeer positief levensbericht had gepubliceerd over een van zijn oude leermeesters die beslist geen marxistisch historicus was geweest. Bovendien had hij thuis een foto staan van Masaryk, samen met een vriend van de familie afgebeeld. Het was de partij duidelijk: Poliškenský had verkeerde vrienden.

Gelukkig kreeg hij geen publicatieverbod en wist hij zijn leerstoel te behouden. Zijn tweede grote boek verscheen in 1958: *De Nederlandse politiek en de slag op de Witte Berg (Nizozemská politika a Bílá Hora*; een Engelstalige bewerking verscheen in 1990 onder de titel *Tragic Triangle. The Netherlands, Spain and Bohemia*). Hierin toonde hij aan dat niet Engeland, maar de Republiek der Verenigde Nederlanden aan het begin van de Dertigjarige Oorlog een doorslaggevende rol had gespeeld, zonder echter de volledige onderwerping van de Boheemse standen aan de Habsburgse te hebben kunnen tegenhouden. De geschiedenis van de Dertigjarige Oorlog heeft hem nooit meer losgelaten. Daarvan getuigen bijvoorbeeld zijn vele publicaties over Wallenstein, zijn cruciale medewerking aan de bronneditie *Documenta bohemica bellum tricennale illustrantia* (1971-1981) en twee belangrijke boeken: *De Dertigjarige Oorlog en het Tsjechische volk (Třicetiletá válka a český národ*, 1960) en *De Dertigjarige Oorlog en de Europese crisis van de zeventiende eeuw (Třicetiletá válka a evropské krize xvii. století*, 1970).

De jaren van zijn professoraat in de algemene geschiedenis aan de Karelsuniversiteit (1957-1971) droegen ook op andere terreinen goede vrucht. Hij begon zich voor de geschiedenis van Latijns-Amerika te interesseren, schreef in 1964 een korte geschiedenis van Cuba en bezocht in 1964 en 1966 als gastprofessor Santiago de Chile. De tweede helft van de jaren zestig kenmerkte zich in Tsjechoslowakije door een grotere openheid op het gebied van de internationale betrekkingen in de wetenschap. Poliškenský, die sinds jaar en dag beschikte over een belangwekkend, zich steeds uitbreidend netwerk van buitenlandse collega's – onder wie de Nederlandse historici Romein en Presser – en kon bogen op een uitstekende kennis, in woord en geschrift, van een aantal vreemde talen, werkte er hard aan deze betrekkingen een permanent karakter te geven. In 1967 werd hij verkozen tot buitenlands lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hij was tevens lid van de Past & Present Society in Londen en de Société Européenne de la Culture in Venetië. Bovendien zorgde hij ervoor, dat zijn kennis van de niet-marxistische geschied-

schrijving in leerboeken voor zijn studenten tot uiting kwam. Internationale contacten speelden ook een rol bij de zogeheten comeniologie: de bestudering van leven en werken van de Tsjechische pedagoog, filosoof en theoloog Jan Amos Komenský (Comenius, 1592-1670). Polišíenský had bijzondere belangstelling voor de politieke kant van leven en werken van deze balling omwille van het geloof. Hij had zich immers ten slotte in de Republiek gevestigd, in het land dat niet alleen zo'n positieve rol in de Boheemse Opstand had gespeeld, maar ook door zijn befaamde persvrijheid Comenius ruimschoots de gelegenheid had geboden zijn denkbeelden publiekelijk uiteen te zetten. Sinds 1949 heeft Polišíenský een stroom van meest kleine publicaties aan Comenius en zijn milieu gewijd. Onder de omvangrijkste zijn een beknopte biografie uit 1963 en zijn samen met een Nederlandse auteur geschreven boek over Comenius in Amsterdam (1657-1670) uit 1970.

In een van de necrologieën die in de Praagse dagbladers zijn verschenen werd Polišíenský aangeduid als een 'historicus van ontdekkingen.' Daar schuilt veel waarheid in. Op basis van noeste arbeid in de archieven, die inderdaad veel tot dan toe onbekend materiaal opleverden, en een diepgaande kennis van de historiografie in Midden- en West-Europa schreef hij boeken over zulke uiteenlopende onderwerpen als *Napoleon en het hart van Europa (Napoleon a srdce Evropy, 1971)*, *Aristocrats and the crowd in the revolutionary year 1848. A contribution to the history of revolution and counter-revolution in Austria (1980)* en *Casanova en zijn wereld (Casanova a jeho svět, 1997)*. Met zijn studenten ging hij op excursie naar de talrijke archieven van de adel, die soms nog niet goed ontsloten sluimerden in de vele kastelen van Bohemen en Moravië. Onvermoeibaar werkte hij niet alleen voort aan hun ontsluiting, maar ook stimuleerde hij zijn talloze leerlingen tot het schrijven van scripties en dissertaties op basis van dit rijke materiaal. Het was immers mogelijk daar belangwekkende nieuwe bronnen te vinden over onderwerpen uit alle mogelijke tijdperken: van de pro-Spaanse politieke opvattingen van de hoogadellijke familie Lobkovic in de zestiende tot de bijeenkomsten van leden van de controversiële 'Cliveden set' rond Nancy Astor op een Tsjechisch kasteel in de twintigste eeuw.

Aan zijn ambt als hoogleraar kwam een einde gedurende de periode na de Russische inval van Tsjechoslowakije in 1968, destijds aangeduid met de niet van cynisme ontblote term 'normalisatie', waarin ook aan de universiteiten 'een proces van consolidatie' moest worden doorgevoerd. Polišíenský was een van de vele intellectuelen die het veld moesten ruimen. In 1969 had hij nog een gasthoogleraarschap in Berkeley kunnen waarnemen, in 1970 bezocht hij nog een comeniologisch congres onder auspiciën van de KNAW in Amsterdam gehouden. In 1971 'viel de slagbijn', zoals hij het zelf in een brief uitdrukte. Hij verloor zijn leerstoel algemene geschiedenis aan de Karelsuniversiteit, maar werd benoemd tot directeur van het onderzoekscentrum voor Iberoamerikaanse studies, dat verbonden was aan de leerstoel

voor etnografie en folkloristiek. Praktisch kwam dit neer op een doceerverbod aan de universiteit. De studenten wisten hem echter toch wel te vinden en allengs werd het hem ook weer mogelijk naar het buitenland, vooral naar West-Europa en Amerika, te reizen. Vele buitenlandse studenten en collega's, onder wie ook Nederlanders, profiteerden weer als vanouds van zijn raad en steun bij hun onderzoek.

In de jaren negentig, toen de politieke situatie in zijn land ingrijpend was veranderd, ontving hij een aantal buitenlandse onderscheidingen; onder andere de Spaanse orde van Isabel la Católica en de Oostenrijkse Anton Gindely-prijs. Symbolisch voor zijn vooraanstaande positie in de historische wetenschap van zijn land was ook dat hij degene was, die in 1990 als erepromotor mocht optreden van de Canadese historicus H. Gordon Skilling. Deze had in 1976 een uitstekend boek over de Praagse Lente gepubliceerd en opgedragen aan een aantal Tsjechen, die hij om veiligheidsredenen slechts met de voornaam aanduidde. Het zou kunnen zijn dat daar met 'Josef' Polišíenský werd bedoeld, met wie Skilling bevriend was. De banden met de Karelsuniversiteit werden weer nauw aangehaald: ofschoon langzamerhand flink op leeftijd en niet erg gezond meer ging Polišíenský er weer doceren. Zijn geest bleef levendig en alert, zijn werkkraft ongebroken en zijn belangstelling voor anderen onverflauwd tot op het einde.

Voor dit levensbericht is vooral geput uit Jan Havránek, 'Josef Polišíenský zemřel', *Dějiny a součastnost* 2/2001, 31-33; Pavel Kolář, 'Polišíenský byl historikem nálezů', *Mlada Fronta Dnes*, 13 januari 2001; Jan Kumpera, 'Josef Polišíenský – vyvolenec múzy Kleió', *Unie Comenius Bulletin* nr. 13 (2001) 37-47; František Kutnar – Jaroslav Marek, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví* (Praag 1997) 818-819; Josef Polišíenský, *Historik v měnícím se světě* (Praag 2001). Mijn grote dank voor hulp bij het bijeenbrengen van deze en andere bronnen gaat uit naar Robert Evans, Eva Hahn, Jiří Kasl, Jan Kumpera, Geoffrey Parker en Carlos Reijnen.

